

K. Mandemakers, *HBS en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland, circa 1800-1968* (Dissertatie Rotterdam 1996; IISG Studies + essays XXIV; Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1996, 383 blz., f58,-, ISBN 90 6861 114 3).

De leukste illustratie in *HBS en gymnasium* is een serie klassenfoto's van het Amersfoortse gemeentelijk gymnasium, gemaakt in het schooljaar 1889-1890. Op de eerste foto kijken vijftien beginnende pubers verlegen in de lens, de laatste foto toont drie zorgvuldig geklede jongvolwassenen die vol zelfvertrouwen het examen tegemoet zien. Sprekender nog dan Mandemakers' tabellen en grafieken dat doen, verbeeldt deze serie kiekjes een lastig probleem dat in deze periode speelde: het lage rendement van de scholen.

De kwestie van de rendementen is maar één van de vele onderwerpen die Kees Mandemakers in zijn Rotterdamse proefschrift over het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs (VHMO) tussen 1800 en 1967 uitwerkt. Zo heeft hij het over selectie en doorstroming, over schoolgelden en onderwijskosten, en over de relatie tussen sociaal-culturele achtergrond en schoolprestaties. Het boek biedt, althans voor de periode vanaf 1880, een kwantitatief totaalbeeld van het VHMO, met aandacht voor zowel de groei van dit onderwijstype als de positie van de leerlingen erbinnen. Voor het eerste gebruikte hij onderwijsverslagen en CBS-statistieken, voor het laatste cohortanalyses aan de hand van landelijke steekproeven uit de schooljaren 1880, 1920, en 1964. Alleen voor het laatste peiljaar waren CBS-gegevens beschikbaar, de gegevens voor de andere twee cohorten moesten via eigen bronnenonderzoek verzameld worden.

Zijn resultaten verkreeg hij met behulp van geavanceerde statistische programmatuur, LISREL bijvoorbeeld. Dat leidde tot interessante uitkomsten. Zo blijkt het negentiende-eeuwse gymnasium veel minder een school voor de 'geleerde stand' te zijn geweest dan altijd is aangenomen. Slechts dertig procent van de gymnasiasten was afkomstig uit een intellectueel milieu. Bovendien bezocht veertig procent van de kinderen uit deze stand niet het gymnasium, maar de HBS. Een tweede verrassende uitkomst betreft de invloed van de sociale achtergrond op de schoolloopbaan. Terwijl de schoolkeuze van de leerlingen sterk bepaald werd door het ouderlijk milieu, was dat voor hun prestaties veel minder het geval. Die werden in 1880 slechts beperkt en in 1920 nog maar nauwelijks beïnvloed door sociale afkomst. Waren de leerlingen dus eenmaal binnen, aldus Mandemakers, dan kregen ze te maken met een 'eerlijke' meritocratische cultuur.

Mandemakers heeft de onderwijsgeschiedenis verrijkt met een prachtig, helder geschreven boek, dat door zijn kwantitatief karakter een meer dan welkome aanvulling vormt op de bestaande literatuur die — met uitzondering van A. Bartels' uit 1963 stammende en tamelijk verouderde *Een eeuw middelbaar onderwijs* — veeleer kwalitatief van aard is. Extra waardevol wordt het boek doordat het de Nederlandse situatie in een comparatief perspectief plaatst. Mandemakers maakte gebruik van in andere landen ontwikkelde theorieën over het secundair onderwijs, zoals de fasentheorieën van Kaebler en Ringen. Daardoor kon hij overeenkomsten en verschillen aangeven tussen de ontwikkeling van het Nederlandse onderwijssysteem en dat van andere West-Europese landen, met name Duitsland, Frankrijk en Engeland. Ook vergeleek hij onderwijsdeelnamecijfers, uiteraard na correctie voor de regionale verscheidenheid. Hieruit blijkt bijvoorbeeld dat Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw aan een inhaalmanoeuvre begon die ertoe leidde dat ons land in 1920 qua deelnamecijfers van het VHMO tot de Europese top behoorde. Alle lof verdient Mandemakers ten slotte vanwege zijn aandacht voor ontwikkeling en groei van een van de stiefkindjes van de Nederlandse onderwijs-geschiedenis, het (meer) uitgebreid lager onderwijs ((M)ULO), een vorm van voortgezet onderwijs dat het VHMO in populariteit verre overtrof.

In de hier besproken handelseditie van het proefschrift heeft Mandemakers de kwantitatieve gegevens sterk beperkt. Geïnteresseerde cijfer/reafo verwijst hij naar het originele werk. Toch

voert hij ook in deze bekorte versie zijn enthousiasme voor tabellen en grafieken soms wel heel ver door. Zo krijgt de lezer bijvoorbeeld gedetailleerde informatie over de aantallen kilometers die kostleerlingen van hun ouderlijk huis woonden. Tegelijkertijd biedt het boek op een essentieel punt ook te weinig informatie. Met uitzondering van een klein aantal grafieken over leerlingenaantallen en enkele al in 1923 gepubliceerde gegevens over doublers, laat Mandemakers namelijk de vrouwelijke helft van de Nederlandse schooljeugd volledig buiten beschouwing. Zonder dat hij er nadrukkelijk de aandacht op vestigt—de kwestie wordt in één alinea halverwege het boek afgedaan—hebben vrijwel al zijn uitkomsten dus uitsluitend betrekking op jongensleerlingen. Dat hij in een noot beterschap belooft, is vooralsnog niet meer dan een doekje voor het bloeden.

Begrijpelijk wordt het seksespecifieke karakter van de studie alleen als we de looptijd en de ontwikkeling van zijn onderzoek in aanmerking nemen. Aansluitend bij een belangrijk onderwijssociologisch perspectief uit de late jaren zeventig, onderwijs en maatschappelijke ongelijkheid, begon hij zijn project in 1981 als een studie naar de relatie tussen onderwijs en sociale mobiliteit. Omdat men toen—deels ten onrechte—meende dat de sociale mobiliteit van meisjesleerlingen niet zozeer via onderwijs alswel via huwelijk verloopt, liet hij hen buiten zijn steekproef. Gezien de bewerkelijke dataverzameling een onomkeerbaar besluit, dat hem parten ging spelen toen zijn onderwerp gaandeweg verschoof naar wat er binnen de schoolmuren gebeurde—zoals de kwestie van de rendementen. De verbeelding daarvan via de Amersfoortse klassenfoto's uit 1890 maakt, onbedoeld wellicht, de lacune duidelijk zichtbaar. Hoewel meisjes toen al zo'n jaar of tien naar het gymnasium mochten, is er in de serie die Mandemakers selecteerde geen vrouwelijke leerling te bekennen.

Waarom die vijftien Amersfoortse eersteklassers naar verwachting lang niet allemaal de eindstreep gehaald zullen hebben, is een vraag die met de kwantitatieve benadering van Mandemakers niet beantwoord kan worden. Zijn uitkomsten bewegen zich op een hoog aggregatieniveau en beperken zich tot algemene landelijke tendenzen. Zo laat hij bijvoorbeeld zien dat katholieke gymnasia in het zuiden verreweg de laagste rendementen hadden, of dat kinderen uit rijke gezinnen vaker het eindexamen haalden dan hun iets minder welgestelde klasgenoten en even vaak als de—weinige—arbeiderskinderen. Maar voor het verklaren van de unieke situatie in Amersfoort of elders volstaan dergelijke uitkomsten niet. Daarvoor is gelukkig nog steeds het beproefde kwalitatieve historische handwerk nodig.

Mineke van Essen

R. G. Fuks-Mansfeld, A. Sunier, ed., *Wie in tranen zaait... Geschiedenis van de Joodse geestelijke gezondheidszorg in Nederland* (Assen: Van Gorcum, 1997, vi + 201 blz., f49,50, ISBN 90 232 2994 0).

Op 22 januari 1943 vond er een catastrofe plaats in het joods psychiatrische ziekenhuis 'De Apeldoosche Bosch'. Alle patiënten, bijgestaan door enkelen van hun verzorgers, werden weggevoerd door SS'ers onder leiding van Aus der Fünten. Zo werd een van de laatste vrijplaatsen voor joden buiten Amsterdam leeggehaald. Alle patiënten kwamen om het leven, slechts 14 personeelsleden keerden uit de kampen terug.

Met deze ramp in het achterhoofd besloot de hoogleraar medische geschiedenis M. J. van Lieburg na de oorlog een uitgebreide geschiedenis te schrijven van deze specifieke voorziening voor joodse geestelijke gezondheidszorg. De archieven van de vereniging Centraal Israëlietisch krankzinnigengesticht in Nederland (CIK) hadden de Tweede Wereldoorlog overleefd. Door